

De *Vita Christi* van Ludolf van Saksen in het Middelnederlands*

Jan Deschamps†

In 1977 publiceerde W. Baier een uitvoerige studie, waarin hij het leven en het werk van Ludolf van Saksen aan een onderzoek heeft onderworpen en het belang en de invloed van diens *Vita Christi* in het licht heeft gesteld.¹ In die studie heeft hij aan de vertalingen en bewerkingen van de *Vita Christi* in West-Europese volkstalen, die hij blijkbaar als de uiterste rand van zijn onderzoeksgebied beschouwde, veel minder aandacht besteed dan ze in werkelijkheid verdienen. Het weinige dat hij over de *Vita Christi* in het Middelnederlands wist mede te delen berust niet op eigen onderzoek en is niet alleen onvolledig, maar ook gedeeltelijk onjuist. In deze bijdrage willen we op de Middelnederlandse vertalingen van een gedeelte van of van excerpten uit de *Vita Christi* breedvoeriger ingaan dan in twee andere publicaties mogelijk is geweest.² Tot beter begrip van onze uiteenzetting is het nodig eerst enkele wetenswaardigheden over Ludolf van Saksen en zijn *Vita Christi* in herinnering te brengen.

De bekende feiten uit het leven van Ludolf van Saksen zijn schaars en soms twijfelachtig.³ Hij werd omstreeks 1300 in Noord-Duitsland geboren. Hij zou in de orde der dominicanen zijn getreden en het tot doctor of magister in de theologie hebben gebracht. In 1339 zou hij de dominicanenorde hebben verlaten. In hetzelfde jaar trad hij in het kartuizerklooster te Straatsburg, waar hij in 1340 professie deed. In 1343 werd hij tot prior van het kartuizerklooster te Koblenz verkozen. In 1348 vroeg en verkreeg hij zijn ontslag als prior en werd hij gewoon monnik in het kartuizer-

* Oorspronkelijke publicatie in: Jan De Grauwe (red.), *Historia et spiritualitas Cartusiensis. Colloquii quarti internationalis Acta, Gandavi – Antverpiae – Brugis, 16-19 Sept. 1982*, Destelbergen 1983, 157-176. [Aanvullende literatuur in Baier & Ruh 1985 met correcties en aanvullingen (2004). – EDS]

¹ Baier 1977.

² Deschamps 1978. Deschamps 1979.

³ Zie over Ludolf van Saksen en zijn *Vita Christi*: Schreiber 1927, 76-80; Bodenstedt 1944; Passmann 1949; Baier 1975; Baier 1977 (met volledige literaturopgave); De Bruin 1980a.

klooster te Mainz. Later, wellicht in 1360, keerde hij naar het kartuizerklooster te Straatsburg terug, waar hij in 1378 overleed.

Verreweg het beroemdste en meest verspreide werk van Ludolf van Saksen is zijn *Vita Jesu Christi e quatuor Evangelii et scriptoribus orthodoxis concinnata*, gewoonlijk kortweg *Vita Christi* geheten.⁴ De *Vita Christi* is een zeer uitvoerige summa, die de H. Schrift in omvang overtreft. Zij bevat niet alleen het verhaal van Christus' leven, lijden en verrijzenis, maar ook commentaren, meditaties en gebeden. Zij bestaat uit een *Prooemium*, een *Pars prima* en een *Pars secunda*. De *Pars prima* telt 92, de *Pars secunda* 89 hoofdstukken. Elk hoofdstuk van de *Vita Christi*, alsook het *Prooemium*, eindigt met een gebed. Die gebeden, 182 in aantal, vormen op zichzelf een leven van Jezus in gebeden.⁵ Bovendien bevatten de kapittels 59-74 van de *Pars secunda*, handelend over de passie, nog 65 korte gebeden, waarin om Christus' lijden gunsten worden afgesmeekt. Onvermeld mag niet blijven dat in het 89e en laatste hoofdstuk van het tweede deel de bekende hymne *Jesu dulcis memoria* is opgenomen, die uit 48 kwatrijnen of 192 verzen bestaat.⁶ Deze hymne wordt vaak, ook in de *Vita Christi*, aan Bernardus toegeschreven. Volgens André Wilmart is de auteur echter een onbekende Engelse cisterciënzer, die in de tweede helft van de 12e eeuw heeft geleefd en blijkens reminiscenties met de werken van Bernardus zeer vertrouwd moet zijn geweest.

In de *Vita Christi* bevinden zich, met of zonder bronvermelding, duizenden citaten en excerpten, ontleend aan de H. Schrift en apocriefe evangeliën, alsook aan talrijke werken van kerkvaders en andere geestelijke schrijvers, meestal commentaren op en preken over de evangeliën of meditaties over het leven en het lijden van Christus. Onder die werken van kerkvaders en andere geestelijke schrijvers vermelden we: Ambrosius, *Expositio evangelii secundum Lucam*; Augustinus, *Tractatus in Ioannis evangelium*; Beda, *In Marci evangelium expositio* en *In Lucae evangelium expositio*; Bernardus, *Sermones*; Gregorius, *Homiliae in evangelia*; Hiëronymus, *Commentarius in Mattheum*; Johannes Chrysostomus, *Homiliae in Matthaëum* en *Homiliae in Ioannem*; Oglerius van Tridino, *Liber de passione Christi et doloribus et planctibus matris eius*; Bonaventura, *Lignum vitae*; Hendrik van Friemar, *Explanatio passionis dominicae*; Henricus Suso, *Horologium Sapientiae*; Jordanus van Quedlinburg, *Meditationes de passione Christi*; pseudo-Bonaventura, *Meditationes vitae Christi*; Nicolaus van Lyra, *Postilla super totam Bibliam*; Petrus Comestor, *His-*

⁴ Bollard et al. 1865. Rigollot 1878.

⁵ Bodenstedt 1973. Willeumier-Schalij 1977.

⁶ PL 184, 1317-1320. Wilmart 1944. Lausberg 1967.

toria scholastica; Speculum humanae salvationis; pseudo-Bonaventura, *Stimulus amoris* en Zacharias Chrysopolitanus, *In unum ex quatuor sive De concordia evangelistarum*. Die citaten en excerpten verlenen de *Vita Christi* een compilerisch karakter, dat echter aan de hechte compositie van het werk geen afbreuk doet. Als in een mozaïek passen die heterogene bestanddelen zo goed bij elkaar dat zij een homogeen geheel vormen. Oorspronkelijk schijnen de bovengenoemde gebeden te zijn, waarvan tot dusver niemand een bron heeft kunnen aanwijzen.

Het is hier niet de plaats om over de verspreiding van de *Vita Christi* in de originele taal en over andere vertalingen dan de Middelnederlandse in bijzonderheden te treden.⁷ Alleen willen we vermelden dat de *Vita Christi* al dadelijk een overweldigend succes heeft gehad. Vóór de uitvinding van de boekdrukkunst zijn er, getuige het aantal bewaarde handschriften, tal van afschriften, meestal in twee of vier delen, van vervaardigd. Na de uitvinding van de boekdrukkunst behoorde de *Vita Christi* tot de eerste werken, die ter perse werden gelegd. Tussen 1472 en 1878, in vier eeuwen dus, verschenen er een zestigtal uitgaven in de oorspronkelijke taal. Het succes van de *Vita Christi* blijkt eveneens uit de volledige of gedeeltelijke vertalingen ervan, die van de 15e tot de 19e eeuw, ja zelfs nog in de laatste jaren zijn verschenen. Er bestaan Franse, Italiaanse, Spaanse, Catalaanse, Portugese, Engelse en Nederlandse vertalingen van de *Vita Christi*. Het belangrijkste zijn de middeleeuwse vertalingen, die tot nog toe onvoldoende bestudeerd zijn gebleven.

Een gedeelte van of excerpten uit de *Vita Christi* in Middelnederlandse vertaling bevinden zich in drie werken:

1. *Dat vierde boec van ons liefs heren leven*, een vertaling van *Pars secunda*, kap. 58-66 en 68-89;
2. *Dat boec van den leven ons heren ihesu christi*, een uitgebreid leven van Jezus, waarvan de *Vita Christi* de voornaamste bron is geweest, en
3. het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus*, een vertaling van een anonieme *Vita Jhesu Christi*, gecompileerd uit de *Meditationes vitae Christi* van pseudo-Bonaventura en de *Vita Christi* van Ludolf van Saksen.

⁷ Zie over de verspreiding van de *Vita Christi* in handschrift en druk en over de vertalingen in verschillende talen: Gruijs 1976, 128; Baier 1977, dl. 1, 151-164.

Dat vierde boec van ons liefs heren leven

Zoals reeds vermeld, is *Dat vierde boec van ons liefs heren leven* een vertaling van *Pars secunda*, kap. 58-66 en 68-89 van de *Vita Christi*, handelend over Christus' lijden en verrijzenis. Het is in drie handschriften overgeleverd: twee Middelnederlandse, namelijk Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 7 en Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 1122, en één Ripuarisch, namelijk Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 1170. Waarom dit gedeelte van de *Vita Christi* in de Middelnederlandse vertaling het 'vierde boek' wordt genoemd, terwijl de *Vita Christi* slechts uit een *Pars prima* en een *Pars secunda* bestaat, is gemakkelijk te verklaren. De *Vita Christi* is zo uitgebreid dat sommige kopiisten ze in vier *libri* of boeken indeelden en ze in vier boekdelen overschreven. De grenzen van die boeken lagen niet vast en konden van afschrift tot afschrift enigermate verschillen. Gewoonlijk bevat het eerste boek het *Prooemium* en kap. 1-53 van *Pars prima*, het tweede boek kap. 54-92 van *Pars prima*, het derde boek kap. 1-57 van *Pars secunda* en het vierde boek kap. 58-89 van *Pars secunda*. Zijn vertaling van de tweede helft van *Pars secunda* heeft de vertaler in navolging van zijn Latijns voorbeeld *Dat vierde boec van ons liefs heren leven* genoemd.

De vraag dringt zich op, of de vertaler alléén de tweede helft van de *Pars secunda* dan wel geheel de *Vita Christi* heeft vertaald. Met de gegevens, waarover we beschikken, is het onmogelijk op die vraag een afdoend antwoord te geven. Toch menen we te mogen onderstellen, dat de vertaler geheel de *Vita Christi* in het Middelnederlands heeft overgebracht, maar dat het eerste, het tweede en het derde boek verloren zijn gegaan. Aanwijzingen, die onze onderstelling aannemelijk maken, kunnen zijn:

1. de grenzen van *Dat vierde boec van ons liefs heren leven* binnen de *Vita Christi* stemmen met die van het *Liber quartus* overeen;
2. in het Haagse handschrift luiden de rubriek en het colofon respectievelijk: *Hier beghint dat vierde boec van ons liefs heren leven* en *Hier eyndet dat vierde boeck ende dat leste stuck van ons lieven heren leven*, en
3. aan het vierde boek gaat geen proloog van de vertaler vooraf, waaruit zou blijken dat hij alleen dit boek in de landstaal heeft overgezet.

Vooraf *dat vierde boeck ende dat leste stuck* schijnt erop te wijzen dat de eerste drie boeken eveneens in het Middelnederlands hebben bestaan. Of dit inderdaad het geval is geweest, zal slechts afdoend zijn bewezen, als één van die boeken of tenminste een fragment daarvan of een excerpt daaruit is opgedoken.

Als de *Vita Christi* ooit volledig in het Middelnederlands is vertaald, hoe is het dan te verklaren dat de eerste drie boeken van deze vertaling verloren zijn gegaan, maar het vierde boek in drie handschriften bewaard is gebleven? Een afschrift van een werk van zo'n ongewone omvang was een peperdure en langdurige onderneming, waarmee niet lichtvaardig werd begonnen. Echt noodzakelijk was zo'n onderneming niet, want er bestonden beknopter en geschikter werken, in de eerste plaats het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus*, waarin degenen die geen Latijn kenden, het leven en het lijden van Christus konden overwegen. Zó gering moet het aantal afschriften van de vertaling van de *Vita Christi* zijn geweest dat het risico groot was dat zij geheel of gedeeltelijk zou verloren gaan. De eerste drie boeken zijn inderdaad niet bewaard gebleven. Dat het vierde boek in drie handschriften tot ons is gekomen, is waarschijnlijk te danken aan het feit dat er meer afschriften van werden vervaardigd, daar het een zo gewilde meditatiestof als het lijden en de verrijzenis van Christus bevatte.

Laten we nu met de drie handschriften, waarin *Dat vierde boeck van ons liefs heren leven* bewaard is gebleven, nader kennis maken.

Het Haagse handschrift telt 232 papieren en perkamenten bladen, metend 293 x 255 mm, beschreven in twee kolommen van 41 regels. Het is in een *littera bastarda* geschreven door één en dezelfde kopiist en gebonden in een laat-achttiende-eeuwse of vroeg-negentiende-eeuwse band. Blijkens een colofon op fol. 232 r° is het daags vóór Maria-Hemelvaart, dus op 14 augustus, 1472 voltooid: *Hier eyndet dat vierde boeck ende dat leste stuck van ons lieuen heren leuen Ghescreuē int jaer der geboerten ons heren ihesu cristi. M.CCCC. ende lxxij op onser lieuer vrouwen assumptio auont gheyndet.* Op fol. 1 r° bevindt zich in de onderste marge, over de volle breedte, een half geradeerd eigendomsmerk in de hand van de kopiist, waaruit blijkt dat het handschrift aan het klooster Sint-Catharinadal te Hasselt, bewoond door tertiariissen of zusters van de Derde Orde van de H. Franciscus, heeft toebehoord: *Dit boeck hoert toe den susteren inden besloten cloester tsinte katharinen dael binnen der stat van hasselt vander ordenen sancte francisce.* Na de opheffing van dit klooster in 1797 heeft het handschrift toebehoord aan Pieter Bondam (1727-1800), hoogleraar te Utrecht, en aan Adam Cornelis Romswinckel (1779-1854), predikant te Dordrecht. In 1840 kwam het handschrift samen met de collectie-Romswinckel in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.⁸

⁸ Zie over dit handschrift: Moll 1854, 41 (n. 1); *Cat. cod. Den Haag* 1922, 247 (nr. 702); Deschamps 1954, 21 (nr. 15); Sloots 1955, 46 (nr. 15); Deschamps 1957, 194; De Bruin 1964, 116; Lieftinck 1964, *Texte* 32 en 33 (nr. 76), *Planches*, pl. 223; Willeumier-Schalij 1977, 76.

Het Brusselse handschrift telt 292 papieren en perkamenten bladen, metend 286 x 210 mm, beschreven in twee kolommen van 33 à 35 regels. Het is door één en dezelfde kopiïst in een *littera bastarda* geschreven en gebonden in de oorspronkelijke band, waarvan de eiken borden zijn bewaard, maar het leder op het voor- en achterplat is verwijderd en de rug vernieuwd. Het is niet gedateerd en bevat geen eigendomsmerk. Waarschijnlijk bevond er zich een colofon of een eigendomsmerk op het ontbrekende laatste blad. Te oordelen naar de watermerken (Briquet 6114 en 8555) en de dialecteigenaardigheden moet het handschrift omstreeks 1485 in het oostelijke deel van de huidige provincie Overijssel zijn ontstaan. Op 14 december 1977 werd het bij Sotheby in Londen geveild op welke veiling het door de Brusselse antiquaar L. Moorthamers voor rekening van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel werd gekocht.⁹

Het Berlijnse handschrift, zoals gezegd een Ripuarisch afschrift, telt 299 papieren bladen, metend 292 x 210 mm, beschreven in twee kolommen van 34 à 49 regels. Het is door ten minste twee kopiïsten in een *littera bastarda* geschreven en gebonden in de oorspronkelijke bruin kalfsleren band. Blijkens het colofon op fol. 299 v^a is het handschrift daags vóór de feestdag van de H. Laurentius, dus op 9 augustus, 1450 voltooid: *Dit boich wart geendit op sante laurentius auent In den Jair na der geborten onses heren Jhesu cristi do men schreyff MCCCC. L.* Onder dit colofon bevinden zich nog twee aantekeningen, die met zwarte inkt zo goed als onleesbaar zijn gemaakt; alleen van de eerste aantekening hebben we met moeite het begin kunnen ontcijferen: *Dit boich gehort den sust[eren]*. Volgens H. Degering heeft het handschrift aan het benedictinessenklooster De Makka-beeën te Keulen toebehoord. Dit klooster werd in 1802 opgeheven. Het handschrift heeft toebehoord aan George Stephens (1800-1895), een tot Deens staatsburger genaturaliseerde Engelsman, professor aan de universiteit te Kopenhagen, die het in 1849 van H.W. Schmidt, antiquaar te Halle a. Saale, heeft gekocht. In 1896 kwam het, samen met andere handschriften, die aan George Stephens hadden toebehoord, in het bezit van de Preussische Staatsbibliothek. Thans berust het in de Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz in Berlijn.¹⁰

Een vierde handschrift van *Dat vierde boec van ons liefs heren leven* vonden we vermeld in de catalogus van de veiling, waarop op 28 november 1785 en volgende dagen de boeken van de opgeheven Mechelse kloosters onder de hamer werden gebracht.¹¹ Dat handschrift is verloren ge-

⁹ Zie over dit handschrift: Deschamps 1979.

¹⁰ Zie over dit handschrift: Degering 1925, 162 (nr. 1170); Baier 1977, dl. 1, 160.

¹¹ *Cat. vente de livres Malines 1785*, 183 (In-folio, nr. 5).

gaan of althans tot nog toe niet opgedoken. Vermeldenswaard is nog dat in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 21953, fol. 78 r°-80 v°, afkomstig uit het bovengenoemde klooster Sint-Catharinadal te Hasselt, een Middelnederlandse vertaling van de hymne *Jesu dulcis memoria* voorkomt, die aan *Dat vierde boec van ons liefs heren leven* is ontleend.¹²

Uit de voorgaande beschrijvingen van de bewaarde handschriften van *Dat vierde boec van ons liefs heren leven* lichten we enkele vaststaande feiten: het Haagse handschrift is in 1472 geschreven en heeft aan het tertiariïsklooster Sint-Catharinadal te Hasselt toebehoord; het Brusselse handschrift is omstreeks 1485 in het oosten van de provincie Overijssel ontstaan en het Berlijnse handschrift, een Ripuarisch afschrift, is in 1450 voltooid en is uit het benedictinessenklooster De Makkabeeën in Keulen afkomstig. Daar er in 1450 al een Ripuarisch afschrift van *Dat vierde boec van ons liefs heren leven* bestond, mogen we aannemen dat de Middelnederlandse vertaling, die daaraan ten grondslag ligt, al geruime tijd voordien bestond en dus in de loop van de eerste helft van de 15e eeuw tot stand is gekomen. Daar de drie bewaarde handschriften uit zo ver van elkaar gelegen gewesten als Belgisch-Limburg, Overijssel en Keulen afkomstig zijn, was *Dat vierde boec van ons liefs heren leven* over een groot gebied, zelfs buiten het Nederlands taalgebied, verspreid, ook al waren de afschriften daarvan nooit zo talrijk als die van het beknopter *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* ooit zijn geweest. In welk deel van het Nederlandse taalgebied en in welke kring de vertaling van Ludolfs *Vita Christi* of van het vierde boek daarvan is ontstaan, kunnen we met de gegevens, waarover we beschikken, niet uitmaken. Wel lijkt het ons waarschijnlijk dat die vertaling in de noordelijke Nederlanden in de kring van de Moderne Devoten tot stand is gekomen. Als de *Vita Christi* inderdaad volledig in het Middelnederlands is vertaald, dan behoort die vertaling tot de omvangrijkste vertaalwerken, die ooit in het Middelnederlands zijn ondernomen.

Dat boec vanden leven ons heren ihesu christi

We menen te mogen aannemen dat de oorspronkelijke redactie van *Dat boec vanden leven ons heren ihesu christi* is verloren gegaan. Aanvankelijk beschouwden we een verloren oorspronkelijke redactie slechts als een

¹² Zie over dit handschrift: Meertens, 129-143 (nr. 26). Andere Middelnederlandse prozavertalingen van de hymne *Jesu dulcis memoria* bevinden zich in de hss. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek (UvA), VIII D 26; Assen, Drents Archief, 59; Boedapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Ms. Holl. 6; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19067; Leiden, Universiteitsbibliotheek, Letterk. 1984 en B.P.L. 2145.

gewone werkhypothese, maar naarmate ons onderzoek vorderde, schein onze werkhypothese hoe langer hoe meer te worden bevestigd, zodat we een verloren oorspronkelijke redactie, waaruit de bewaarde of half bewaarde redacties zijn ontstaan, als uitgangspunt van ons onderzoek hebben genomen. Maar zelfs als later zou blijken of aannemelijk worden gemaakt dat de bewaarde of half bewaarde redacties niet uit een verloren oorspronkelijke redactie, maar op een andere wijze zijn ontstaan, dan nog zullen de redacties, die we hebben onderscheiden, en de verschillen, die we tussen die redacties hebben vastgesteld, als onomstotelijke feiten overeind blijven. Volledig of half bewaard zijn vier redacties, die we de korte redactie, de middellange redactie zonder de epistelen, de middellange redactie met de epistelen en de lange redactie hebben genoemd.

Uit de vier volledig of half bewaarde redacties menen we te kunnen afleiden hoe de verloren oorspronkelijke redactie er moet hebben uitgezien. Zij was geen volledige vertaling van de *Vita Christi*, maar een compilatie, die uit de volgende componenten moet hebben bestaan:

1. de inhoud van het eerste boek;
2. de proloog;
3. een stuk over het nut van het overdenken van het leven van Jezus;
4. een persoonsbeschrijving van Christus;
5. het eerste boek, bestaande uit 92 genummerde en 6 ongenummerde hoofdstukken;
6. de inhoud van het tweede boek en
7. het tweede boek, bestaande uit 89 genummerde en 24 ongenummerde hoofdstukken, met in kap. 86 een berijmde vertaling van de hymne *Jesu dulcis memoria*.

In het eerste en het tweede boek was het aantal genummerde hoofdstukken dus gelijk aan het aantal kapitels in de *Pars prima* en de *Pars secunda* van de *Vita Christi*. De ongenummerde hoofdstukken zijn ontstaan, doordat de bewerker sommige kapitels van de *Vita Christi* in twee of meer delen heeft gesplitst, maar de bijkomende hoofdstukken niet heeft meegeteld, omdat hij van de kapittelnummering van de *Vita Christi* niet wilde afwijken. De hoofdstukken zelf waren als volgt samengesteld:

1. een verhalend gedeelte, bewerkt naar een excerpt uit het corresponderende kapittel van de *Vita Christi*;
2. een exegetische commentaar in de vorm van een dialoog tussen *die mensche* en *scriptura*, niet ontleend aan de *Vita Christi*, maar bewerkt naar andere bronnen;
3. meditaties en moralisaties, bestaande uit vertaalde excerpten uit het corresponderende kapittel van de *Vita Christi*;

4. meestal een slotgebed, zijnde een vertaling van het slotgebed in het corresponderende kapittel van de *Vita Christi*.

Alle genummerde en ongenummerde hoofdstukken bij elkaar geteld, bestond de oorspronkelijke redactie uit 211 kapitfels. Daar er in de *Vita Christi* slechts 181 kapitfels en evenveel slotgebeden voorkomen, eindigden 30 hoofdstukken van de oorspronkelijke redactie niet met een slotgebed.

De korte redactie

De korte redactie is in twee incunabelen overgeleverd: Antwerpen, Gheeraert Leeu, 3 november 1487 (Campbell, 1181) en Delft, Christiaan Snelaert, 22 mei 1488 (Campbell, 1182).¹³

De Antwerpse incunabel van 1487 is getiteld *Tboeck vanden leuen ons heeren ihesu christi* en eindigt met het volgende colofon:

Tot loue gods ende tot heyl ende salicheyt alre kersten menschen so is hier voleynt dat eerwaerdighe boec vanden leuen. passie. verrisenisse ende gloriose opuaert ons heeren ihesu christi twelck gheprint is in die zeer vermaerde coopstadt Tantwerpen bij mij Gheraert de leeu woenende in die selue stadt in sinte Marcus naest onser vrouwen pant Jnt iaer ons heeren MCCCClxxxvij. den derden dach in nouember.

De Delftse incunabel van 1488 is getiteld *Een notabel boec vanden leuen ons heeren ihesu christi* en bevat het volgende colofon:

Hyer voleyndt dat eerwerdighe boeck vanden leuen: passie. verrisenisse ende gloriose opuaert ons lief heren ihesu christi Ghepreyndt te delft in hollant Int iaer ons heren. M. CCCC. ende lxxxvij. Den. xxij. dach van Meye.

In de Antwerpse druk van 1487 luidt het slot van de proloog:

Twelc alte male naden scriften der vier euangelisten gheseyt sal worden Daer bouen mit een ouer schoon expositie ende beduydenisse verclaert | also datment volcomelijck sal moghen verstaen. Ende is altemael ghestelt bij een manyere van een dyalogus. dat is een twisprake tusschen den mensche die daer vraghet. ende vrou scriptura die daer op elck vraghe antwoirde gheuet. Ende die mensche is yerst beghinnende aldus mit een ghebeth soe hier nae volcht.

In de middellange redactie zonder de epistelen en in de middellange redactie met de epistelen is het slot van de proloog telkens aan de vermeerderde inhoud aangepast.

De korte redactie bevat:

1. de inhoud van het eerste boek;
2. de proloog;
3. het eerste boek, bestaande uit 89 genummerde en 6 ongenummerde hoofdstukken;
4. de inhoud van het tweede boek;

¹³ Excerpten uit de Antwerpse incunabel zijn uitgegeven door Moll 1854, 274-283 en in De Bruin 1940, 26-28. Zie over de inhoud van de Delftse incunabel: Willeumier-Schalij 1977, 76-78.

5. het tweede boek, bestaande uit 86 genummerde en 19 ongenummerde hoofdstukken, met in kap. 86 een berijmde vertaling van de hymne *Jesu dulcis memorie*.¹⁴

Ten opzichte van de verloren oorspronkelijke redactie, zoals we die uit de latere redacties menen te mogen afleiden, ontbreken in deze redactie het stuk over het overdenken van het leven van Jezus, de persoonsbeschrijving van Christus en drie genummerde hoofdstukken. Bovendien zijn in alle kapittels de meditatie en de moralisatie weggelaten. Daar deze laatste in de oorspronkelijke redactie de meeste plaats innamen, is deze redactie aanzienlijk korter dan de oorspronkelijke redactie moet zijn geweest.

De Antwerpse en de Delftse incunabel zijn resp. op 3 november 1487 en 22 mei 1488, dus op nog geen zeven maanden afstand, van de pers gekomen. Beide drukken vertonen, op kleine varianten na, dezelfde tekst, behalve dat in de Delftse druk de berijmde vertaling van de hymne *Jesu dulcis memoria* is weggelaten. In een belangrijk opzicht verschillen zij van elkaar: al tellen zij beide 147 houtsneden en al handelen die over dezelfde onderwerpen, al zijn ze telkens nagenoeg gelijk van formaat en al komen ze telkens op dezelfde bladzijden voor, toch zijn ze niet het werk van dezelfde meesters. De Antwerpse druk bevat 54 houtsneden van de tweede Goudse meester, 23 van de Haarlemse meester en 70 van de Antwerpse meester¹⁵, terwijl de houtsneden in de Delftse druk het werk van de tweede Delftse meester zijn.¹⁶ Een aantal houtsneden in bovengenoemde drukken komen reeds in vroegere incunabelen voor: 30 van de 54 houtsneden van de tweede Goudse meester in de Antwerpse druk bevinden zich reeds in *Dat liden ende die passie ons heeren ihesu christi*, Gouda, Gheraert Leeu, 29 juli 1482 (Campbell, 1156)¹⁷ en 23 van de 147 houtsneden van de tweede Delftse meester in de Delftse druk worden al in *Epistelen ende evangelien*, Jacob Jacobsz van der Meer, 29 november 1486 (Campbell, 606) aangetroffen.¹⁸ Blijkbaar heeft Christiaan Snellaert de Antwerpse druk nagedrukt en de houtsneden daarin, waarvan hij de blokken niet bezat, door de tweede Delftse meester laten nasnijden, met uitzondering echter van 23 houtsneden van dezelfde meester, die reeds in de bovengenoemde *Epistelen ende evangelien* voorkwamen en waarvan hij de blok-

¹⁴ Andere berijmde vertalingen dan die in *Dat boec vanden leven ons heren ihesu christi* bevinden zich in de hss. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 122 en Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 133 F 3.

¹⁵ Conway 1884, 222-224, 229-233 en 250. Al de houtsneden uit deze incunabel zijn in facsimile bezorgd door Indestege 1952.

¹⁶ *Ibidem*, 274-276.

¹⁷ *Ibidem*, 222-224.

¹⁸ *Ibidem*, 274-276.

ken als opvolger van Jacob Jacobsz van der Meer in zijn bezit moet hebben gehad. Het wekt verwondering dat de tweede Delftse meester in nog geen zeven maanden tijd, waarvan men dan nog de tijd van het zetten en het drukken dient af te trekken, met zo'n omvangrijk werk als het nasnijden van 120 houtsneden is kunnen klaarkomen. Misschien werd hij door gezellen of leerlingen geholpen, die in zijn trant arbeidden.

De middellange redactie zonder de epistelen

De middellange redactie zonder de epistelen is in drie incunabelen en vier postincunabelen overgeleverd: Antwerpen, Claes Leeu, 20 november 1488 (Campbell, 1183); Zwolle, Peter van Os, 20 november 1495 en 15 maart 1499 (Campbell, 1184 en 1185); Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, 1503 (Nijhoff-Kronenberg, 1407); Antwerpen, Adriaen van Berghen, 15 oktober 1510 (Nijhoff-Kronenberg, 1408) en Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, 26 juli 1512 en 27 april 1521 (Nijhoff-Kronenberg, 1409 en 1410).

De Antwerpse incunabel van 1488 is getiteld:

Dat boeck van den leuen ons liefs heeren ihesu cristi anderweruen gheprint, ghecorrigeert. ende merckelijck verbeteret met addicien van scoonen moralen ende gheesteliken leeringhen. ende deuoten meditacien Oeck daer toe ghevoecht sijnde scoone oracien oft ghebeden int eynde van elcken capittel. Jtem desen boeck heeft twee tafelen int beghin. te weten die eene vanden capittelen des boecs Ende die ander tafel om te vinden die ewangelien vanden sondaghen ende oec vanden heylighen doer alle tiaer.

Dezelfde titel bevindt zich in alle drukken van de middellange redactie zonder de epistelen.

In de Antwerpse incunabel van 1488 luidt het colofon:

Tot loue ende tot heyl ende salicheyt alre kersten menschen soe is hier voleynt dat eerwaerdighe boec vanden leuen woerden passie verrisenisse ende gloriose opuaert ons heren ihesu xpristi met addicien van scoonen moralen ende gheesteliken leeringhen ende deuoten meditacien ende ghebeden int eynde der capittelen Anderweruen gheprent in die zeer vermaerde coopstadt Tantwerpen by mij Claes leeu Jnt iaer ons heeren MCCCClxxxvij. den twintichsten dach in nouembri. Deo gracias.

Hetzelfde colofon, maar met gewijzigde plaats van uitgave, naam van de drukker en datering, bevindt zich in alle bovengenoemde uitgaven van deze redactie.

In alle drukken van deze redactie is het slot van de proloog aan de vermeerderde inhoud aangepast. Dit slot luidt in de Antwerpse incunabel van 1488:

Twelck alte male naden scriften der vier euangelisten gheseyt sal worden Daer bouen mit schonen expositien ende beduydenissen verclaert: alsoe wel nader letteren ende texte: als na den moralen ende gheesteliken sinne Ende mit schonen meditacien ende deuoten ghebeden dyenende op die materie van elken capittelle Ende is altemael ghestelt by eender manyere als van een dyalogus: dat is een twisprake tusschen den mensche die daer vraghet | ende vrou scrptura die daer op elck vraghe antwoerde gheuet.

Zoals in de titel, het colofon en het slot van de proloog wordt vermeld, is deze redactie ten opzichte van de korte redactie aanzienlijk aangevuld, al is ze nog merkkelijk korter dan de verloren oorspronkelijke redactie moet zijn geweest. Ze bevat:

1. de inhoud;
2. een lijst van de evangeliën van het tijdeigen en het feesteigen der heiligen, telkens met een verwijzing naar het hoofdstuk, waarin een bepaald evangelie te vinden is;
3. een proloog, in het slot aan de vermeerderde inhoud aangepast;
4. een stuk over het nut van het overdenken van het leven van Jezus;
5. een persoonsbeschrijving van Christus¹⁹ en 6.175 genummerde en 25 ongenummerde hoofdstukken, met in kap. 175 een berijmde vertaling van de hymne *Jesu dulcis memoria*.

De hoofdstukken zelf bestaan veelal uit:

1. een verhalend gedeelte dat in sommige kapitels langer is dan in de korte redactie;
2. een dialoog tussen *die mensche* en *scriptura*, die in enkele kapitels langer is dan in de korte redactie;
3. een meditatie of (en) een moralisatie en
4. een slotgebed.

Ten opzichte van de korte redactie is deze redactie dus anders ingedeeld en vermeerderd: anders ingedeeld, want zij bestaat niet meer uit twee boeken van resp. 89 genummerde en 6 ongenummerde en 86 genummerde en 19 ongenummerde hoofdstukken, maar uit 175 doorlopend genummerde en 25 ongenummerde kapitels; vermeerderd, want zij bevat nu ook een lijst van de evangeliën van het tijdeigen en het feesteigen der heiligen, een stuk over het nut van het overdenken van het leven van Jezus en een persoonsbeschrijving van Christus en zijn bovendien in de meeste hoofdstukken een meditatie en (of) een moralisatie ingelast en in enkele kapitels het verhalende gedeelte en de dialogen tussen *die mensche* en *scriptura* enigszins uitgebreid.

Alle uitgaven van de middellange redactie zonder de epistelen bevatten niet dezelfde houtsneden: de drie incunabelen Antwerpen, Claes Leeu, 1488 en Zwolle, Peter van Os, 1495 en 1499 en de postincunabel Antwerpen, Adriaen van Berghen, 1510 bevatten dezelfde of ten dele dezelfde houtsneden als de incunabel Antwerpen, Gheraert Leeu, 1487²⁰ en de drie post-incunabelen Antwerpen, Henrick Eckert van Homberch, 1503, 1512

¹⁹ De eigenlijke persoonsbeschrijving van Christus is woordelijk uit het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* overgenomen.

²⁰ Conway 1884, 222-224, 229-233 en 250.

en 1521 vertonen dezelfde of ten dele dezelfde houtsneden als de incunabel Delft, Christiaen Snellaert, 1488.²¹

De middellange redactie met de epistelen

De middellange redactie met de epistelen is in twee postincunabelen en een zeventiende-eeuwse druk overgeleverd: Antwerpen, Claes de Grave, 7 september 1521 en 15 juli 1536 (Nijhoff-Kronenberg, 1411 en 1412) en Antwerpen, Peter van Ghelen, 1618. De postincunabel van 1521 is getiteld:

Dit es dleuen ons heeren Jhesu cristi. Derdewerf gecorrigeert ende verbeteret Met schone moralizacien ende gheestelike leeringen ende deuote meditacien. Ende achter elck capittle is een deuoot gebet ghestelt. Oeck sijn hier noch toe ghedaen alle die Epistolen van den gheheelen iare met haer glose ende verstandelike exposicie elc op sijn Euangelie dienende. de welke noyt gheprent en waren hoe wel dattet op somige boeeken ghestelt is gheweest. Oeck heeft desen boec int beginsel twee tafelen. die eene om die capittelen des boecx te vinden. Ende die ander om alle de Epistolen ende Euangelien vanden sondagen ende heylige dagen des gheheelen iaers te vinden.

Dezelfde titel bevindt zich in de postincunabel van 1536, maar in de druk van 1618 is de titel enigszins gewijzigd:

Het Leven Ons Heeren lesu Christi Nu de vierdemaal ghedruckt | Ghecorrigeert ende merckelijck verbeteret | met additien van schoone Moralen | Gheestelijcke leeringhen ende deuote Meditacien. Oeck daer by ghevoeght sehoone Oratien oft Ghebeden | in 't eynde van eleken Capittel. Item Desen Boeck heeft ook twee Tafelen in 't begin, te weten, d'een van de Capittelen, ende de ander is om te vinden de Epistelen ende Euangelien, van de Sondaghen ende oock van de Heylighdaghen, door alle het laer. Met veel nieuwe, schoone Figueren verchiert.

In de postincunabel van 1521 luidt het colofon:

Ten loue gods ende salicheyt van allen kersten menschen so is hier voleyndet dat weerdich boeck vanden leuen | woerden | passie | verrisenisse | ende gloriose hemeluaert ons liefs heeren Jesu Cristi | met alle die Euangelien ende daer op alle die Epistolen ghestelt | de welke voertijts in de ander boeeken also niet ghestaen en hebben. Item oec vint ghi hier in alle die addicien van schoone morale ende gheestelijcke leeringen ende deuote meditacien met deuoten ghebeden int eynde van elck Capittel | bis onderlinge daer op dienende. Ende is nv lestwerf verbeteret ende gheprent in die vermaerde Coopstadt van Antwerpen Binnen die camer poorte Jn onser lieuer vrouwen Pant | bi mi Claes de graue. Jnt iaer ons heeren. M. CCCCC. ende. xxi. den. vij. dach van September.

Hetzelfde colofon, maar met gewijzigde datering, komt voor in de postincunabel van 1536. In de druk van 1618 bevindt zich geen colofon, maar wel onder aan de titelpagina een bibliografisch adres: *Tot Antwerpen | eerst gheprent int Huys van Delf. Ende nu by Peter van Ghelen. Anno M. VJc XVJIIJ.*

In de postincunabelen van 1521 en 1536 is het slot van de proloog aan de vermeerderde inhoud aangepast. Dit slot luidt in de postincunabel van 1521:

²¹ Conway 1884, 274-276.

het welc altemael na die scriften der vier euangelisten gheseyt sal worden Daer bouen die Epistolen staende die de heylige kercke op elc Evangelie int ambacht der heyliger missen hout Ende dit met schone exposicien ende bediedenissen verclaert | also wel nae der letter ende den text | als na den moralen ende geesteliken sin Met schone meditacien ende deuote ghebeden | dienende op die materie van elcken capittel. Ende dits altemael ghestelt in eender maniere van een Dyalogus | dat is een tweesprake tusschen den mensche die daer vraghet | ende vrou scriptura die daer op elcke vraghe antwoerde gheuende is.

In de druk van 1618 is het slot van de proloog niet aan de vermeerderde inhoud aangepast en komt inhoudelijk met het slot van de proloog in de drukken van de middellange redactie zonder de epistelen overeen:

Het welke altemael na den scriften der vier Evangelisten gheseyt zal werden. Daer en boven met schoone expositien ende beduydenissen verklaert | alzoo wel na der Letteren ende Texte als na den Moralen ende Gheestelicken sinne. Ende met schoone Meditacien ende devoten Ghebeden dienende | op de materie van elck Capittel. | Ende is altemael ghestelt op een maniere | als van een Dialogus | dats: een twee sprake | tusschen den Mensche die daer vraghet | ende Vrou Scriptura, die daer op elcke vraghe antwoort ghevet.

De epistelen in deze redactie zijn ontleend aan *Die epistelen ende evangelien metten sermoenen vanden gheheelen iare*, een lectionarium dat uit Johan Scutkens vertaling van het Nieuwe Testament en de oudtestamentische perikopen is samengesteld en waarvan er vóór 1521 talrijke uitgaven zijn verschenen.²² Op de epistelen na stemmen de postincunabelen van 1521 en 1536 inhoudelijk met de vorige redactie overeen. De druk van 1618 wijkt op drie punten van de voornoemde postincunabelen af:

1. voorin bevindt zich een approbatie, gedateerd 20 mei 1618;
2. na de twee registers bevindt zich een niet onverdienstelijk gedicht van 44 regels, blijkbaar speciaal voor deze uitgave geschreven, getiteld *Christus spreeckt troostelijck tot het Menschelycke gheslacht* en ondertekend met de zinspreuk *Gods liefde blyft*, en
3. achterin bevinden zich slechts de eerste 43 verzen van de vertaling van de hymne *Jesu dulcis memoria*, die in de andere drukken 184 regels telt.

De approbatie luidt als volgt:

Dit Boeck genaemt het leven ons Heeren Iesu Christi, ghetranslateert en genomen wt het Boeck van den eerw: Heer Ludolphi, Priester ende Religieus van de H. Order van de Carthuyser, door N.C. is goet ende Catholijck, ende mach wel met Geestelijc profyt voor alle Christe Menschen tot onderwijs int H. Catholijcke Gheloof, ende stichtinghe in de manieren ghedruckt worden. Datum den 20 Mey 1618. Ita testor V.P.C.V.S. Theol: Doctor, & Libror. censor.

In de postincunabelen Antwerpen, Claes de Grave, 1521 en 1536 en in de druk Antwerpen, Peter van Ghelen, 1618 komen een aantal houtsneden voor, die reeds in de incunabelen Antwerpen, Gheraert Leeu, 1487;

²² De Bruin 1935, 370-513. Deschamps 1975b. De Bruin 1979a.

Antwerpen, Claes Leeu, 1488 en Zwolle Peter van Os, 1495, alsook in de postincunabel Antwerpen, Adriaen van Berghen, 1510, worden aangetroffen.

De lange redactie

De lange redactie is niet volledig bewaard gebleven. Ze bestond uit drie boeken en 211 hoofdstukken, doorlopend genummerd. Het eerste boek besloeg kap. 1-ca. 75, het tweede ca. kap. 76-155 en het derde kap. 156-211. Alleen de kap. 98-211 zijn bewaard gebleven. Verloren zijn dus de kap. 1-97. De kap. 98-211 zijn overgeleverd in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19550, het tweede deel van een afschrift in twee delen, waarvan het eerste deel is verloren gegaan.²³ Dit handschrift bestaat uit 472 papieren en perkamenten bladen, maar het is van 1 tot 468 gefolieerd, omdat tussen fol. 259 en 260, 268 en 269, 315 en 316, en 374 en 375 telkens een blad niet is meegeteld. Het meet 132 x 95 mm en is door één en dezelfde kopiist in een minuscule *littera bastarda* geschreven. Elke bladzijde telt twee kolommen van 39 regels. Behalve kap. 98-211 van de lange redactie (fol. 1 r^oa-461 v^oa) bevat het handschrift nog het gedicht *This guet in ihesu tauerne te gaen* (fol. 461 v^ob-462 v^oa) en *Een deuote epistel* (fol. 462 v^ob-468 v^ob), een vertaling van de *Epistola continens viginti quinque memorialia* van Bonaventura.

Uit het colofon blijkt dat het handschrift op het feest van de HH. Tiburtius en Valerianus, dus op 14 april, 1495 door Herman van Zutphen, een lekebroeder uit het minderbroedersklooster te Nijmegen, werd voltooid:

Totten loue gods ende tot heyl ende salieheit alre kersten menschen. so is hier voleynt dat eerweerdige boeck vanden leuen. vanden woerden. vanden werken. vander passien. Vander verrisenisse. ende vander glorioser opuaert ons heren ihesu christi. mit addicien van schonen moralen ende geesteliken leringen ende deuoten meditacien ende gebeden ynt eynde der cappittelen. Gescreuen ende voleynt van my brueder herman van zutphen een arm leeke brueder vander minrebrueder oerden. in onse conuent bynnen nymegen. ynt iaer ons heren dusent vier hondert ende xcv. op sunte tybercius ende sunte valeriaens dach. Ten loue ons heren ihesu christi. ende maria sijnre gebenedider moeder Amen.

Dat het handschrift door een volgeling van de H. Franciscus is geschreven, blijkt ook uit het feit dat *beatus Franciscus* in de *Vita Christi* en *sinte franciscus* in alle bovengenoemde drukken hier in *onse heilige vader sunte franciscus* is veranderd. Het handschrift heeft aan Jan Frans Willems (1793-1846) toebehoord. Na diens overlijden werd het, samen met zijn andere handschriften, door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel aangekocht.

²³ Zie over dit handschrift: *Cat. cod. Brussel* 1903, 468 (nr. 2406); Ruh 1956, 265 en 266; Willeumier-Schalij 1977, 80; Ruh 1978, 943.

De verloren kap. 1-97 van de lange redactie kwamen met boek I, kap. 1-88 van de korte en met kap. 1-88 van de middellange redactie zonder of met epistelen overeen. Dit gedeelte van de lange redactie telde dus negen hoofdstukken méér dan het daaraan beantwoordende gedeelte van de korte en de middellange redactie. Welke hoofdstukken dat waren, valt niet meer uit te maken. De bewaarde kap. 98-211 van de lange redactie komen met boek I, kap. 89 en boek II, kap. 1-86 van de korte redactie en met kap. 89-175 van de middellange redactie overeen. Dit gedeelte van de lange redactie bevat dus 27 hoofdstukken méér dan het daaraan beantwoordende gedeelte van de korte en de middellange redactie. Zulks vloeit voort uit het feit dat de 19 hoofdstukken, die in de korte en de middellange redactie geen nummer vertonen, in de lange redactie zijn genummerd en dat acht hoofdstukken van de lange redactie in de korte en de middellange redactie geen tegenhanger hebben. De hoofdstukken, die aan ongenummerde hoofdstukken van de korte en de middellange redactie beantwoorden, zijn de kap. 159-161, 163, 164, 166, 170, 172, 173, 178, 179, 182, 185, 186, 200 en 201 en de hoofdstukken, die in de korte en de middellange redactie geen tegenhanger hebben, de kap. 174, 175, 202 en 206-210.

Blijkens het bewaarde gedeelte waren de hoofdstukken van de lange redactie uitgebreider dan de corresponderende kapitels van de middellange redactie, omdat zij onverkort, dus met alle dialogen, meditatieën en moralisaties, uit de oorspronkelijke redactie waren overgenomen. Sommige hoofdstukken van de lange redactie waren zelfs langer dan de corresponderende kapitels van de oorspronkelijke redactie, omdat daarin toepasselijke teksten waren ingelast, die aan allerlei bronnen waren ontleend. Zo zijn in hoofdstukken van het bewaarde gedeelte van de lange redactie de volgende teksten ingevoegd, die in de oorspronkelijke redactie niet voorkwamen: in kap. 149 en 157-180 excerpten uit de Middelnederlandse vertaling van de *Meditationes de passione Christi* (= *Opus postilarum et sermonum de tempore*, kap. 189-254) van Jordanus van Quedlinburg²⁴; in kap. 184 en 198 resp. een excerpt uit kap. 54 en 73 uit de Zuid-Neder-

²⁴ Zie over de Middelnederlandse vertalingen van werken van Jordanus van Quedlinburg: Lievens 1958. De gebeden uit de Middelnederlandse vertaling van de *Meditationes de passione Christi* zijn uitgegeven door Willeumier-Schalij 1979. Zie ook Willeumier-Schalij 1977, 78 en 79. Bijkomende handschriften van de Middelnederlandse vertaling van de *Meditationes de passione Christi* zijn beschreven of vermeld in Deschamps 1972, 226 en 227 (nr. 82); Deschamps 1973, 716 (nr. 715:82); Deschamps 1975a, 44-46 (nr. 21).

landse vertaling van de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine²⁵ en in kap. 204 en 205 resp. een plaatselijk ingekort excerpt uit kap. 2 en 3 van de Middelnederlandse vertaling van het *Cordiale de quatuor novissimis* van Gerard van Vliederhoven.²⁶ Blijkens het bewaarde gedeelte eindigden alle hoofdstukken van de lange redactie met een slotgebed, ook die welke in de andere redacties geen slotgebed vertonen. De bijgevoegde slotgebeden zijn in de hoofdstukken over de passie meestal aan de bovengenoemde vertaling van de *Meditationes de passione Christi* ontleend.

De verloren oorspronkelijke redactie

Zoals we in het begin van dit hoofdstuk, vooruitlopend op ons betoog, reeds hebben vermeld, bestond de oorspronkelijke redactie uit twee boeken van resp. 92 genummerde en 6 ongenummerde en 89 genummerde en 24 ongenummerde hoofdstukken, alles bij elkaar 211 kapittels. Hoe is de bewerker van de oorspronkelijke redactie tot deze opmerkelijke indeling gekomen? De indeling in twee boeken vinden we terug in de korte, de indeling in 211 hoofdstukken in de lange redactie.

De *Vita Christi*, die de bewerker van de oorspronkelijke redactie tot voornaamste bron heeft gediend, is in twee boeken van resp. 92 en 89 kapittels, samen dus in 181 hoofdstukken ingedeeld. Naar het voorbeeld van de *Vita Christi* bestaat ook de korte redactie uit twee boeken, die echter resp. slechts 89 en 86 hoofdstukken, samen dus 175 kapittels tellen, maar daarin zijn zes hoofdstukken weggelaten, die in de *Vita Christi* voorkomen en dus ook in de oorspronkelijke redactie voorkwamen. In de korte redactie bevat het eerste boek nog zes en het tweede boek nog 19 hoofdstukken, die zijn ontstaan, doordat sommige kapittels van de *Vita Christi* in twee of meer delen zijn gesplitst. De zo ontstane bijkomende hoofdstukken zijn in de korte redactie niet genummerd en werden ook in de oorspronkelijke redactie niet meegeteld. Alles bij elkaar bevat de korte redactie 200 hoofdstukken, namelijk 89 genummerde en zes ongenummerde in het eerste en 86 genummerde en 19 ongenummerde in het tweede boek. In de oorspronkelijke redactie dienen we daar nog de zes hoofdstukken bij te tellen, die in de korte redactie zijn weggelaten, zodat we tot 206 kapittels komen. In de lange redactie bevinden zich nog vijf in de korte redactie niet voorkomende hoofdstukken (kap. 206-210), die door

²⁵ Zie over de Zuid-Nederlandse vertaling van de *Legenda aurea*: Deschamps 1972, 197-199 (nr. 69); Axters 1970, 160-171. Bijkomende handschriften van deze vertaling zijn beschreven of vermeld in: Deschamps 1973, 715 (nr. 715:69); Deschamps 1975a, 89-91 (nr. 42); Axters 1976, 317-318.

²⁶ Zie over het *Cordiale de quatuor novissimis*, de Middelnederlandse vertaling en de daarop teruggaande Middelnederduitse afschriften: Dusch 1975.

splitsing van kap. 88 van het tweede boek van de *Vita Christi* zijn ontstaan, die in de korte redactie niet voorkomen, maar ongetwijfeld in de oorspronkelijke redactie voorkwamen, zodat deze laatste redactie 211 hoofdstukken moet hebben geteld. Welnu, de lange redactie, waarin al de kapitels, zowel de ongenummerde als de genummerde, doorlopend zijn genummerd, telt 211 hoofdstukken, precies zoveel dus als de oorspronkelijke redactie er, al dan niet genummerd, moet hebben bevat. Zulks lijkt ons de proef op de som dat de verloren oorspronkelijke redactie zo was ingedeeld als we uit de bewaarde redacties hebben menen af te leiden.

In het begin van dit hoofdstuk hebben we ook vermeld dat de kapitels van de oorspronkelijke redactie waren samengesteld uit een verhalend gedeelte, een exegetische commentaar in de vorm van een dialoog tussen *die mensche* en *scriptura*, meditaties en moralisaties en meestal een slotgebed. In de korte en de middellange redactie werden de hoofdstukken van de oorspronkelijke redactie gevoelig ingekort: in de hoofdstukken van de korte redactie zijn alle meditaties en moralisaties weggelaten en in de kapitels van de middellange redactie bevindt zich veelal slechts één meditatie of moralisatie. In de lange redactie daarentegen zijn niet alleen al de hoofdstukken van de oorspronkelijke redactie in hun geheel, dus met alle dialogen, meditaties en moralisaties opgenomen, maar zijn bovendien een aantal kapitels vermeerderd met een aantal excerpten, die in de oorspronkelijke redactie niet voorkwamen. Als we dus deze bijkomende excerpten, die aan de oorspronkelijke redactie vreemd waren, uit de lange redactie weglaten, dan houden we een redactie over, die inhoudelijk met de verloren oorspronkelijke redactie volledig overeenkomt. Jammer genoeg is slechts de tweede helft van de lange redactie, kap. 98-211 omvattend, bewaard gebleven, zodat we daarmee slechts het daaraan beantwoordende deel van de oorspronkelijke redactie, namelijk kap. 92 van het eerste boek en kap. 1-86 van het tweede boek, de daarin voorkomende ongenummerde hoofdstukken inclus, volledig kunnen reconstrueren. De kap. 1-91 van het eerste boek van de oorspronkelijke redactie, de ongenummerde hoofdstukken inclus, beantwoordend aan de verloren kapitels 1-97 van de lange redactie, zijn in kap. 1-88 van de middellange redactie het volledigst, maar dan toch onvolledig, bewaard gebleven.

Wanneer, waar en in welke kringen de oorspronkelijke redactie is ontstaan, valt moeilijk uit te maken. De eerste druk van de korte redactie is op 3 november 1487 verschenen, zodat de oorspronkelijke redactie vóór die datum moet zijn ontstaan. Gheraert Leeu, die de eerste druk van de korte redactie in Antwerpen in het licht gaf, werd in Gouda geboren waar hij tot 1484 werkzaam was. Aldaar kan hij een handschrift van de oorspronkelijke redactie in handen hebben gekregen, die hij met het oog van

een uitgave heeft ingekort of heeft laten inkorten. De taal van de bewaarde redacties is Noord-Nederlands, die van het enig bewaarde handschrift van de tweede helft van de lange redactie kennelijk Gelders. Over de persoon van de bewerker kunnen we alleen meedelen dat hij blijkens de taal een Noordniederlander moet zijn geweest. In de proloog van de korte redactie, die met de proloog van de oorspronkelijke redactie identiek moet zijn, deelt hij alleen mee dat zijn werk *is ghetrocken ende ghetranslateert vten boeck des deuoten ende gheleerden mans Ludolphi vander carthuser oerden* en dat het *is gheheeten dat boeck vanden leuen ons heren ihesu christi onse salichmaker In welc boec volmaectelic ende claerlijc bescreuen is alle dat ghene dat een yeghelijck mensche om salich te werden van noode is te weten*. Naar de kring, waarin het werk is ontstaan, kunnen we slechts gissen. In minderbroederskringen bestond er belangstelling voor het werk, want in 1497 voltooide een lekebroeder uit het minderbroedersklooster te Nijmegen een verzorgd afschrift van de lange redactie in twee delen, waarvan slechts het tweede deel bewaard is gebleven.

Voor de oorspronkelijke en de lange redactie van *Dat boec vanden leuen ons heren ihesu christi* geldt hetzelfde als voor de volledige vertaling van de *Vita Christi*: door hun ongewone omvang was een afschrift daarvan zo kostbaar en zo tijdrovend dat er maar weinig afschriften van moeten zijn vervaardigd, te meer daar degenen, die geen Latijn verstonden, over beknopter werken zoals het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* konden beschikken, waarin zij het leven van Christus konden overwegen. Hoe minder afschriften er van een werk bestonden, hoe groter het risico was dat het de eeuwen niet zou overleven. De oorspronkelijke redactie en de eerste helft van de lange redactie zijn inderdaad verloren gegaan en de tweede helft van de lange redactie is slechts in één handschrift bewaard gebleven. In de korte en de middellange redactie moet het werk, ongetwijfeld ook door de prachtige houtsneden, erg in de smaak zijn gevallen getuige de twaalf drukken van die redacties, die tussen 1487 en 1536 en in 1618 het licht hebben gezien.

Het Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus

Het Middelnederlandse leven van Jezus dat we het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* plegen te noemen, is door C.C. de Bruin bestudeerd en uitgegeven.²⁷ Dit leven van Jezus wordt zo genoemd, omdat het een

²⁷ De Bruin 1964. De Bruin 1980b. Voordien werden al excerpten uit het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* uitgegeven: Moll 1854, 226-271; De Vreese 1931, 133-142; De Bruin 1940, 28-30.

vertaling is van een anonieme *Vita Jhesu Christi*, die uit de *Meditationes vitae Christi* van pseudo-Bonaventura²⁸ en de *Vita Christi* van Ludolf van Saksen is gecompileerd. Deze anonieme *Vita Jhesu Christi* moet niet zo lang vóór 1400 in het Rijnland zijn ontstaan en is wellicht door een kartuizer samengesteld. Zij werd vaak voor de *Vita Christi* van Ludolf van Saksen gehouden, omdat beide werken met dezelfde aanhaling uit de H. Schrift beginnen: *Fundamentum aliud nemo potest ponere* (1 Cor. 2, 11). De compiler behield de passages, die de *Meditationes vitae Christi* en de *Vita Christi* gemeen hebben, en verbond ze met kortere of langere excerpten, die meestal aan de *Vita Christi* en soms aan de *Meditationes vitae Christi* zijn ontleend. Op deze wijze ontstond een niet te omvangrijk leven van Jezus, bestaande uit een proloog, 52 hoofdstukken en een epiloog, dat als handleiding bij het overwegen van het leven en lijden van Christus bijzonder geschikt was. Deze anonieme *Vita Jhesu Christi* is in tien handschriften bewaard gebleven en is viermaal als incunabel ter perse gelegd, de eerste maal omstreeks 1472 door Arnoldus ther Hoernen te Keulen (Voullième, 758), de vierde maal omstreeks 1483 door Jan van Westfalen te Leuven (Campbell, 1180).

Onvermeld mag niet blijven dat W. Baier deze anonieme *Vita Jhesu Christi* aan Michaël van Massa (ca. 1298-1337), een Italiaanse augustijn, die te Parijs studeerde, heeft toegeschreven.²⁹ Hij meende dit te mogen doen op grond van het feit dat in hs. Leipzig, Universiteitsbibliotheek, 800, een vijftiende-eeuws handschrift dat bedoeld werk bevat, zowel in de rubriek als in het colofon, Michaël van Massa als auteur is genoemd. Als die toeschrijving juist zou zijn, dan zou de anonieme *Vita Jhesu Christi* vóór 1337, in welk jaar Michaël van Massa is overleden, zijn geschreven en dus ouder zijn dan de *Vita Christi* van Ludolf van Saksen, die in de jaren 1348-1368 is ontstaan. Hieruit zou dan volgen dat niet Ludolfs *Vita Christi* één van de twee bronnen is van de anonieme *Vita Jhesu Christi*, zoals boven is vermeld, maar deze laatste één van de bronnen van Ludolfs *Vita Christi* zou zijn. De toeschrijving van de anonieme *Vita Jhesu Christi* aan Michaël van Massa dunkt ons, zonder overtuigender bewijzen, twijfelachtig. Slechts in één van de tien handschriften, waarin de anonieme *Vita Jhesu Christi* is overgeleverd, wordt Michaël van Massa als auteur genoemd. Mogelijk heeft de kopiist van het Leipzigse handschrift of de kopiist van diens voorbeeld het werk welmenend, maar verkeerdelijk aan Michaël van Massa toegeschreven, die als auteur van passietraktaten be-

²⁸ Peltier 1868, 509-630. Amorós et al. 1957, 739-821. Zie over dit werk: Fischer 1932. De hoofdstukken over de passie zijn uitgegeven in: Stallings 1965.

²⁹ Baier 1977, dl. 2, 344-350.

kend stond. Michaël van Massa is immers de auteur van drie traktaten over het lijden van Christus: het traktaat *Angeli pacis*, het traktaat *Extendit manum* en het traktaat *Rogatus fui*.³⁰ Vooral het traktaat *Angeli pacis*, ook *Sermo in die Parasceven* geheten, is blijkens het aantal bewaarde handschriften zeer verspreid geweest.³¹ Zolang door W. Baier of door anderen geen doorslaander bewijzen voor het auteurschap van Michaël van Massa zijn geleverd, lijkt het ons raadzamer de *Vita Ihesu Christi* als een anoniem werk en als een compilatie uit de *Meditationes vitae Christi* van pseudo-Bonaventura en de *Vita Christi* van Ludolf van Saksen te blijven beschouwen.³²

Omstreeks 1400 werd deze anonieme *Vita Ihesu Christi* in de Noordelijke Nederlanden in het Middelnederlands vertaald. Deze vertaling is door W. Moll zeer toepasselijk het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* genoemd, welke benaming sindsdien in gebruik is gebleven.³³ De oudste gedateerde handschriften, namelijk Amsterdam, Universiteitsbibliotheek (UvA), I G 44 en Leiden, Universiteitsbibliotheek, Letterk. 1984, zijn resp. in 1406 en 1409 geschreven. Er zijn een vijftigtal handschriften in uiteenlopende Nederlandse en Duitse dialecten bekend, die het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* geheel of gedeeltelijk bevatten.³⁴ De kapitels over het lijden van Christus zijn soms afzonderlijk afgeschreven.³⁵ In 1479 werd het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* door Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch in Delft onder de titel *Tractaet vanden leven ons heren ihesu cristi ter perse gelegd* (Campbell, 1121). Misschien was deze uitgave bedoeld als een complement bij het Oude Testament zonder de psalmen, dat zij voordien hadden uitgegeven en als de Delftse bijbel van 1477 bekend staat (Campbell, 290). Een tweede uitgave van het *Tractaet vanden leven ons heren ihesu cristi* is nooit verschenen. Zijn plaats werd ingenomen door *Dat boec vanden leven ons heren ihesu christi*, dat niet alleen ook nog exegetische verklaringen, zedenkundige beschouwingen en toepasselijke ge-

³⁰ Zie over deze traktaten: Baier 1977, dl. 2, 340-344.

³¹ Zumkeller 1966, 332-333 (nr. 695).

³² Zie ook de bespreking van Baier 1977 door De Bruin 1979b. Willeumier-Schalij 1980. Stenten 1980.

³³ Moll 1854, 39-45 en 262-271.

³⁴ Zie Deschamps 1972, 161-163 (nr. 53). Bijkomende handschriften van het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* zijn vermeld of beschreven in: Deschamps 1973, 715 (nr. 715:53); Deschamps 1975a, 89-91 (nr. 42).

³⁵ *Olim* Londen, Antiquariaat M. Breslauer (= Brussel, Koninklijke Bibliotheek, microfilm 1847-48) en Sint-Winnoksbergen (Bergues), Stadsarchief, O 37 (Cat. 2).

beden bevatte, maar bovendien overvloedig met prachtige houtsneden was geïllustreerd.

Aan het *Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jezus* gaat een proloog van de vertaler vooraf. Lange tijd aarzelde hij *een tractaet vanden leven ons heren ihesu christi* uit het Latijn in de landstaal te bewerken. Daarvan weerhielden hem zijn geringe kennis van het Latijn, zijn vrees door een onjuiste vertaling de kerkleer geweld aan te doen en de waarschijnlijke kritiek van degenen, die tegen het vertalen en verspreiden van geestelijke lectuur in de landstaal waren gekant. Desondanks voldeed hij aan het verzoek *eens eerbaren persoens* om het leven van Jezus in het Middelnederlands te *bescriven*. De vertaler moet een bescheiden man zijn geweest, gehoorzaam aan het leergezag van de Kerk en bezorgd om het zieleheil van eenvoudige lieden. Wellicht behoorde hij tot de kring of was hij een geestverwant van de moderne devoten, die naar het voorbeeld van hun geestelijke vader Geert Grote heel wat stichtelijke werken in de landstaal hebben overgebracht.